

It is important to study the phraseological units of a language within the framework of linguistic cultural studies using the comparative method. Because it is not enough to know the nature of the national language, which combines concepts such as national culture, national being and national language, only on the basis of its own internal laws of language. In this regard, the study and cognition of the subtle nature of stable expressions in language becomes possible as a result of the close interaction of linguistics with other fields of science (anthropology, psychology, mythology, ethnography, cultural cognition, etc.).

The goal of modern linguistic science is to improve modern methods and techniques of comprehensive and systematic research in order to determine the specific national and cultural features of each language.

In the process of working on the article, the following types of methods were used: descriptive (synchronous) method, comparative-contrastive method, linguistic-cultural and historical-etymological analysis, methods of selection and systematization of factual material.

Keywords: lingoculturology, phraseology, national and cultural features, natural culture, customs and traditions.

Автор туралы мәлімет

Калимова Жібек Үсембаевна – филология ғылымдарының кандидаты, «Шәкәрім университеті» КеАҚ шетел және орыс тілдері кафедрасының доценті, Қазақстан Республикасы, Семей, e-mail: zhibek_15_10@mail.ru, ORCID: <https://ORCID.org/0000-0001-8391-8340>.

Сведения об авторе

Калимова Жибек Үсембаевна – кандидат филологических наук, доцент кафедры иностранного и русского языков НАО «Шәкәрім университет», Республика Казахстан, Семей, e-mail: zhibek_15_10@mail.ru, ORCID: <https://ORCID.org/0000-0001-8391-8340>.

Information about the author

Zhibek Kalimova – candidate of philological sciences, associated professor. Department of Foreign and Russian languages Non-Profit joint-stock company «Shakarim University», Republic of Kazakhstan, Semey, e-mail: zhibek_15_10@mail.ru, ORCID: <https://ORCID.org/0000-0001-8391-8340>.

Редакцияға енуі 02.08.2025

Жариялауға қабылданды 26.09.2025

[https://doi.org/10.53360/3080-3861-2025-3\(3\)-4](https://doi.org/10.53360/3080-3861-2025-3(3)-4)

FTAMP: 16.21.37

Г.М. Мамырбек

А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты,
050010, Қазақстан Республикасы, Алматы қ., Құрманғазы к-сі, 29

ORCID: 0000-0002-7399-2122

e-mail: gulfar76@mail.ru

ТҮРКІ ЖАЗБА ДӘСТҮРІНДЕГІ ҚЫПШАҚ ТІЛІНІҢ ОРФОГРАФИЯЛЫҚ ПРИНЦИПТЕРІ

Аңдатпа. Бұл мақалада қыпшақ тілді жазба ескерткіштердің орфографиялық жүйесі тарихи-лингвистикалық тұрғыдан кешенді түрде қарастырылды. Түркітану ғылымында көне және орта ғасырдағы жазба мұралардың тілі тек тарихи дерек көзі ғана емес, сонымен қатар халықтық тілдің құрылымдық сипатын анықтауға мүмкіндік беретін маңызды материал болып табылады. Зерттеу барысында қыпшақ тіліндегі жазба ескерткіштердің жазу дәстүрін айқындаған үш негізгі принцип айқындалды: фонетикалық, инвариант және цитаталық (түпнұсқа) принциптер. Фонетикалық принцип ауызекі сөйлеу тіліндегі дыбыстық ерекшеліктерді дәлме-дәл жеткізуді көздейтіндігі анықталды. Мақалада қыпшақ жазба мұраларынан ерін үндестігі, дыбыстардың ұяндануы, қысаң дауыстылардың түсіп қалуы сияқты құбылыстарға нақты мысалдар келтірілді. Инвариант принцип морфологиялық тұлғалардың тұрақты нұсқасын сақтап жазу үрдісін көрсететіні айқындалды. Бұл қосымшалардың әртүрлі варианттарының орнына жалғыз инвариант түрін қолдану арқылы жүзеге асқаны дәлелденді. Ал цитаталық принцип араб-парсы тілдерінен енген сөздерді түпнұсқалық графикалық қалпында беру арқылы көрініс тапты. Зерттеу дереккөзі ретінде «Кодекс Куманикус», Әбу Хайанның «Китаб ал-Идрак», Құтыптың «Хұсрау-Шырын» сияқты қыпшақ мұралары қарастырылды. Бұл

ескерткіштер қазақтың ескі жазба тіліне елеулі ықпал етіп, халықтық тілдің белгілерін сақтап жеткізгені анықталды. Мақаланың ғылыми жаңалығы қыпшақ тілінің орфографиялық жүйесін халықтық тілмен сабақтастыра талдаумен ерекшеленеді. Қыпшақ тілді ескерткіштердің жазу дәстүрі қазақ тілінің тарихи дамуындағы кезеңдік ерекшеліктерді, дыбыстық жүйенің сипатын және тілдің ұлттық сипат алу барысындағы өзгерістерін айқындауға айрықша үлес қосады.

Тірек сөздер: қыпшақ тілі, жазба ескерткіш, орфографиялық принцип, фонетикалық принцип, инвариант принципі, цитаталық принцип, ескі қазақ жазба тілі.

Кіріспе

Зерттеушілердің көпшілігі XV-XIX ғасыр аралығында араб жазуымен түзілген жазба мұралардың негізінен морфологиялық-этимологиялық принципке сүйенгенін алға тартады. Мұндай жазу үлгісі әрбір халықтың өзіндік фонетикалық ерекшеліктерін ескермей, ортақ бір жүйеге бағындырды және қосымшалардың түрленуін бейнелемей, бір ғана қалыпты сақтап отырды. Бұл жайт көне және орта түркі дәстүрінің жалғасы болатын. Осыған орай И.А.Батманов мұндай жүйенің бір жағынан әмбебаптығын атап көрсетіп, түрлі тіл өкілдерінің мәтінді бірдей жазып, әрқайсысы өз тілдік ерекшелігіне сай әртүрлі оқи алуын артықшылыққа жатқызса, екінші жағынан Орта Азия халықтарының дыбыстық жүйесіне сәйкес келмегендіктен, ұлттық тілдердің дербес дамуына кедергі болғанын айтады.

Осы себептен қазақ қоғамында қолданылған ескі жазба тілдің халықтық тілдің дыбыстық табиғатын дәл бере алмады деген пікірлер қалыптасты. Дегенмен, Әбілқасымовтың пайымдауынша, морфологиялық-этимологиялық принцип ескі қазақ жазба тілінде (XV-XIX ғасыр мен XX ғасырдың алғашқы ширегінде), әсіресе мерзімді баспасөзде ұзақ сақталса да, XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап қазақтың ауызша әдеби тілі мен сөйлеу тілінің нормаларының ене бастауына байланысты әлсірей түсті.

Сонымен қатар, ескі жазба тілдің лексикалық құрамында халыққа бейтаныс араб-парсы сөздерінің мол қолданылуы, оғыз-қыпшақ және ұйғыр-караханид әдеби дәстүрлеріне тән белгілердің орын алуы оны халықтық тілден алыстатқан құбылыстар екені даусыз. Алайда осы ерекшеліктерге сүйеніп, ескі жазба тіл қазақтың сөйлеу тілін мүлде бейнелемеді деу шындыққа жанаса бермейді. Өйткені XV-XIX ғасырда түзілген жазбалардың өзінде ауызекі сөйлеуге тән сөздер мен қолданыстар жиі кездеседі.

Осы кезеңдердегі ескі қазақ жазба тілі үлгілеріне Қадырғали Жалайырдың «Жамиғат тауарихы», Әбілғазы Баһадүрдің «Түркі шежіресі», сондай-ақ XVIII-XIX ғасырларда хатқа түскен хан-би жарлықтары, ресми құжаттар мен жекелеген хаттар жатады.

Материалдар мен әдістер

Зерттеудің материалдары ретінде орта ғасырлардағы қыпшақ тіліндегі жазба ескерткіштер пайдаланылды. Атап айтқанда, «Кодекс Куманикус», Әбу Хайанның «Китаб ал-Идрак», Құтыптың «Хұсрау-Шырын» шығармасы және «Әл-Қауаниин» секілді дереккөздер талдауға негіз болды. Сонымен қатар XV-XIX ғасырдағы ескі қазақ жазба тілі үлгілері – Қадырғали Жалайырдың «Жамиғат тауарихы», Әбілғазы Баһадүрдің «Түркі шежіресі», сондай-ақ XVIII-XIX ғасырдағы хан-би жарлықтары, ресми құжаттар мен жеке хаттар қосымша тілдік материал ретінде қолданылды.

Зерттеу барысында тарихи-салыстырмалы әдіс, сипаттамалы талдау, фонетикалық және морфологиялық салыстыру тәсілдері пайдаланылды. Жазба мұралар тіліндегі орфографиялық ерекшеліктерді анықтау үшін лексикалық, грамматикалық және фонетикалық деңгейлерде кешенді талдау жүргізілді. Негізгі назар фонетикалық принциптің сақталуына, инвариант принципінің жалғау-жұрнақтарда көрініс табуына және цитаталық (түпнұсқа) принцип арқылы араб-парсы сөздерінің таңбалануына аударылды.

Сонымен бірге зерттеудің әдіснамалық негізін қазақ тіл біліміндегі орфографиялық принциптер теориясы мен түркітанудағы жазба мұраларды талдау тәжірибесі құрады. Әсіресе Н. Уәлиұлының инвариант-вариант теориясы, Б. Әбілқасымов, Х. Досмұхамедұлы еңбектеріндегі тұжырымдар басшылыққа алынды.

Қыпшақ тілді жазба ескерткіштердің орфографиялық дәстүрін зерттеу түркітану ғылымында әр кезеңде бірқатар ғалымдардың назарында болды. Әсіресе XV-XIX ғасырда

қалыптасқан жазба тіл ерекшеліктерін сипаттауда морфологиялық-этимологиялық принциптің рөлі туралы ғылыми пікірлер кеңінен тараған.

И.А. Батманов Орта Азия халықтарының жазу тәжірибесін сипаттай отырып, морфологиялық және этимологиялық принциптердің артықшылықтары мен кемшіліктерін көрсетеді. Оның пайымдауынша, мұндай жазу жүйесі әртүрлі тіл өкілдерінің мәтінді бірдей жазып, бірақ өз тіліне сай әрқилы оқуға мүмкіндік берді. Дегенмен, дыбыстық ерекшеліктерді бейнелемегендіктен, бұл принциптер ұлттық тілдердің табиғи дамуын тежегенін де атап өтеді.

Б. Әбілқасымов ескі қазақ жазба тіліндегі морфологиялық принциптің ұзақ уақыт сақталғанын, алайда XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап қазақтың сөйлеу тілінің, ауызша тілінің кейбір нормаларының енгенін көрсетеді. Оның пікірінше, осы кезеңде морфологиялық принциптің әлсіреуі қазақ тілінің дамуындағы жаңа сапалық өзгерістерді танытады.

З. Базарбаева қыпшақ тобы тілдеріндегі дауыстылар эволюциясын салыстырмалы-тарихи тұрғыда талдай отырып, фонетика-орфография байланысын түсіндіруде талдаулар жасайды.

Сонымен қатар, ескі қазақ жазба тілі құрамындағы араб-парсы сөздерінің мол қолданылуы, оғыз-қыпшақ және ұйғыр-караханид дәстүрлеріне тән элементтердің кездесуі туралы пікірлер де ғылыми әдебиетте жиі айтылады. Бұл құбылыстар жазба тілдің халықтық тілден алшақтауына ықпал еткенімен, жалпы сөйлеу тіліне тән элементтердің жазба ескерткіштерде көрініс табуын жоққа шығармайды.

Қыпшақ тіліндегі орфографиялық принциптердің табиғаты жайлы пікірлер Н. Уәлиұлы еңбектерінде де көрініс тапқан. Ғалым «инвариант-вариант» теориясы негізінде инвариант принципінің жазу дәстүріндегі рөлін айқындап, қосымшалардың түрлі варианттарының орнына жалғыз нұсқасының жазуда таңбаланғанын дәлелдейді.

Жалпы алғанда, әдебиеттерге жасалған шолу қыпшақ тілді ескерткіштердің жазу жүйесі үш негізгі принципке – фонетикалық, инвариант және цитаталық (түпнұсқа) принциптерге сүйенгенін айғақтайды. Түркітанушы ғалымдардың зерттеулері бұл құбылыстардың қазақтың ескі жазба тіліндегі және жалпы түркі халықтарының тілдік тарихындағы орны ерекше екенін көрсетеді.

Нәтижелер мен талқылау

Ғалымдардың басым көпшілігі ұлт болып қалыптасқаннан кейінгі кезеңдерде, яғни XV-XIX ғ.ғ. аралығында араб жазуымен жазылған жазбалардың барлығына жуығы морфологиялық-этимологиялық принципті негіз еткенін алға тартады. Яғни, бұл жазу әр халықтың өзіне тән фонетикалық ерекшеліктерін ескерместен бір ғана жазу үлгісін ұстанып қосымшалардың түрлену ерекшеліктеріне қарамай бір тұлғада жазылуын берік сақтаған, демек көне және орта түркі жазу дәстүрін ұстанған. Осыған байланысты И.А. Батманов әр ұлт тіл ерекшелігіне қарай әр түрлі оқуға болатын әмбебаптығын сол жазудың пайдалы жағына жатқызса, зиянды жағын Орта Азиядағы халық тілдерінің дыбыстық ерекшелігіне сай болмағандықтан жеке ұлт тілінің дамуын тежеді деп көрсетеді: «Морфологический и этимологический принципы орфографии, распространенные среди народов Средней Азии в дооктябрьский период, с одной стороны, обладали тем преимуществом, что носили универсальный характер, позволяя один текст понимать представителям различных языков (узбекского, казахского, киргизского, туркменского, каракалпакского), одинаково писать, но различно читать применительно к особенностям родного языка. С другой стороны, эти принципы орфографии обладали и отрицательным свойством, не отражали фонетических особенностей языков Средней Азии и тем самым затрудняли оформление и развитие национальных языков» [1].

Сондықтан да қазақ қоғамында қызмет еткен ескі қазақ жазба тілі «халық тілінің дыбыстық ерекшеліктерін дұрыс бере алмайды» деген пікірлер қалыптасты. Морфологиялық-этимологиялық принциптің ескі қазақ жазба тілінде (XV-XIX ғ.ғ және XX ғ. алғашқы ширегі), әсіресе мерзімді баспасөз тілінде ұзақ уақыт сақталғанын ескерте келіп, ғалым Б. Әбілқасымов XIX ғ. екінші жартысынан бастап қазақ сөйлеу тілі мен ауызша әдеби тілдің кейбір нормаларының енуімен байланысты морфологиялық принциптің бұзыла бастағанын байқауға болатынын айтады [2].

Әрине, қазақ қоғамына қызмет еткен ескі қазақ жазба тілінің лексикалық құрамында жалпы халыққа түсініксіз араб-парсы сөздерінің мол қолданылуы, көне жазба тілге, оғыз-қыпшақ, ұйғыр-қараханид т.б. әдеби тіл нормаларына тән белгілердің кездесіп отыруы оны халықтық тілден алшақтата түсетін құбылыстар екені даусыз. Бірақ, мұндай ерекшеліктерге қарап, ескі жазба тілді қазақтың сөйлеу тілінің дыбыс жүйесін мүлде бейнелемейді деу біржақты пікір. Себебі, жалпыхалықтық тіл байлығын қолдану мүмкіндігі шектеулі деп танылатын XV-XIX ғ.ғ. жазбаларында сөйлеу тіліне тән сөздер мен сөз қолданыстары аз кездеспейді. Бұл кезеңдердегі ескі қазақ жазба тілі үлгілеріне Қадырғали Жалайырдың «Жамиғат тауарих», Әбілғазы Баһадүрдің «Түркі шежіресін» және XVIII-XIX ғ.ғ. хатқа түскен хан-би жарлықтары, ресми қатынас қағаздары, жеке тұлғалардың бір-бірімен жазысқан хаттарын жатқызамыз.

Ал, орта ғасырлардағы қыпшақ тілді ескерткіштердің жазу нормалары негізінен қандай принципті ұстанды?. Жалпы жазба тілдің, хатқа түскен жазудың белгілі бір орфографиялық принципке, жазу жүйесіне бағынатыны белгілі. Біз мақаламызда Кодекс Куманикус, Әбу Хайан «Китаб ал Идрак...», Құтып «Хұсрау Шырын», «Әл қауаниин» ескерткіштеріндегі орфографиялық принциптерді сөз етеміз.

Зерттеуші-ғалымдардың тұжырымынша қазақ халқын түркі тілдерінің қыпшақ тобына жататын, ж-мен сөйлейтін тайпалар одағы құрағандықтан, осы тайпалардың XV ғасырға дейінгі жазылған тарихи ескерткіштері ауызекі сөйлеу тілінің ерекшеліктерін сипаттайды, яғни ескерткіштер арқылы ауызекі сөйлеу тілінің жалпы грамматикалық сипаты мен сөздік қазынасының, дыбыстық жүйесінің қандай болғанын анықтай аламыз. Дегенмен де, қазақ халқының ұлт ретінде қалыптасқанына дейінгі оны құраған ру-тайпалардың және одан кейінгі қазақ қауымының өмір сүру барысындағы ауызекі сөйлеу тілінің лексикалық, грамматикалық, фонетикалық жүйесін нақты көрсету қиын. Қыпшақтардың ауызекі сөйлеу тілінің сипатын Махмұт Қашқари еңбегінен (XI ғ.) де көруге болады.

Біздің пайымдауымызша қыпшақ тілді ескерткіштердің жазу жүйесінде мынадай принциптер басшылыққа алынған:

- 1) Фонетикалық принцип
- 2) Инвариант принципі
- 3) Цитаталық (түпнұсқа) принцип.

1) Фонетикалық принцип. Жазу тарихшыларының зерттеулеріне назар аударсақ алғашқы жазу фонетикалық болған. Яғни сөздер ауызекі сөйлеуде қалай дыбысталса солай таңбаланған. Қазақ тіл білімінде фонетикалық принципке мынадай анықтамалар беріледі: «Фонетикалық принцип бойынша сөз естілуі бойынша жазылып, фонеманың дыбыстық қоршауға тәуелді түрленімдері таңбаланады» [3]. «Фонетикалық принцип бойынша сөз бөлшектерінің дыбыстық өзгеріске ұшырауы еске алынып, айтылуынша жазылады» [4]. З. Базарбаева қыпшақ тобы тілдеріндегі дауыстылар эволюциясын салыстырмалы-тарихи тұрғыда талдай отырып, фонетика-орфография байланысын түсіндіруде бірқатар талдаулар жасайды [12].

Жазу жүйесі мен жазба дәстүрі толықтай нормаланбаған кезеңдегі қыпшақ тілді жазбалардың негізгі орфографиялық принципі фонетикалық болды. Фонетикалық принцип:

1) Ерін үндестігінің тұрақты түрде сақталуы. Бұл ауызекі сөйлеу тілінің бірден-бір ерекшелігі болып табылады: мұрұн (мұрын), бұзұқ (бұзық), иүзү (жүзі), иүзүк (жүзік), иүклүг (жүкті, екіқабат), иүгтрүк (жүйрік), ұйұқла (ұйықта), ұлұ (үлкен, ұлы), ұрұш (ұрыс), үчүн (үшін), сөзлүг (сөзді), мұңлұғ (мұнды), көңүл (көңіл), иүлдүз (жүлдиз) т.б.

2) Ауызекі сөйлеу тіліндегі дыбыс үндесімдерінің жазуда таңбалануы немесе түбір мен қосымшалардағы дыбыстардың ұяңдануы: білігліг (біліктік), үгретіб (үйретіп), көб (көп), артұғрақ (артығырақ), ачлығға (аштыққа), ағачға (ағашқа), терішмег (теріспек), үгреттүш (үйреткіш) т.б.

3) Ауызша тілде еленбейтін қысаңдардың жазба тілде берілмеуі, яғни қысаңдардың (ы, і) кейбір позицияда таңбаланбауы: тс (тіс), иашрды (жасырды), тзе (тізе), отр (отыр), анларнң (олардың), анң (оның) т.б.

Инвариант принципі. Біз бұл жерде Н. Уәлиұлының «инвариант-вариант» теориясы бойынша ендірген «инвариант принципі» терминін басшылыққа аламыз. Ғалым өзінің диссертациялық еңбегінде «инвариант-вариант» теориясына былайша сипаттама береді: «Бұл қисын бойынша, фонема-инвариант, ал дыбыстар оның сөздегі репрезентанттары - варианттары деп танылады. Әр вариант инварианттағы мәнді белгілерді сақтай отырып түрленеді, әр экземплярда, мейлі оның саны қанша болса да, әйтеуір инвариантқа тән қасиет сақталады» [5].

Осы қағиданы морфема жүйесіне қатысты есепке алатын болсақ, қыпшақ тілді ескерткіштердегі бір алуан мағыналық бірліктер белгілі бір морфеманың инвариант деп танылған тұлғасы бойынша таңбаланады. Яғни бұл принцип бойынша түбір сөзге жалғау мен қосымшалардың бір ғана нұсқасы жалғанады.

Сонда, көптік жалғауының -лар түрі инвариант деп алынып -дар, -тар, -дер, -тер т.б. варианттары жазуда ескерілмейді: елдер (елдер), адамдар (адамдар), құшлар (құстар), т.б. Жалпы -лар аффиксі туралы ғалымдардың пікірлері әр түрлі. Мысалы Т. Новольский бұл аффиксті болжалды санды білдіретін сөзден шыққан десе, В.А. Богородицкий III жақ жіктеу есімдігі мен -ар жұрнағына байланыстыра қарайды [6]. -Лар қосымшасының түркі тілдерінде алуан түрлі варианттарының болуына байланысты, кейбір түркі тілдерінде қазір бұл қосымшаның он алты түрлі вариантының бар екендігін зерттеулерден көруге болады [7].

Ескерткіштерде сын есімнің -лы, -лі, -ды, -ді, -ты, -ті нұсқаларының тек -лы, -лі түрі инвариант ретінде таңбаланады да, қалған фонетикалық варианттары жазуда таңбаланбайды: төрт аяқты (төрт аяқты), көрікті (көрікті), атлы (атты) т.б. Сондай-ақ сын есімнің -лық, -лік (-лүк, -лүк) жұрнағы да инвариант принципі бойынша таңбаланған: достлұғы (достығы), нәзүглүт (нәзіктік).

Ғалым А.Айғабылов көптік жалғау жұрнағы (-лар, -лер, -дар, -дер, -тар, -тер), зат есім тудыратын жұрнақ (-лық, -лік, -дық, -дік, -тық, -тік) және сын есім тудыратын жұрнақтардың (-лы, -лі, -ды, -ді, -ты, -ті) о бастағы нұсқасы л-дан басталатын түрлері екенін еске ала отырып, сөздің соңғы дыбысына қарай қосымшаның түрленіп жалғануын диссимиляциялық құбылысқа жатқызып: «диссимиляциялық құбылысты үнді дыбыстарына біткен сөзге жалғанатын қосымшадан іздейміз», –дейді [8]. Яғни, қосымшалардың дыбыс үндестігіне сай түрленіп келуі морфонологиялық дыбыс алмасу құбылысына байланысты керігу (диссимиляция) үрдісі болып табылады: «у, и дыбысына аяқталған сөзге ілік септігінің жалғауы -дың, -дің түрінде ұяң д дыбысынан басталып жалғанады. Бұндағы н-д алмасуы (тауның-таудың, үйнің-үйдің) қазақ тілі мен өзге түркі тілінің (айталық өзбек тілінің) өзгешелігі сияқты көрінуі мүмкін. Шындығында, қазақ тіліндегі таудың, үйдің түрінде дыбысталуы қатар тұрған үнді дыбыстарының ун, ин (тау-ның, үй-нің) керігу (диссимиляция) үрдісімен н-д алмасуы пайда болғанын көрсетеді. Олай болса тауның, үйнің деп атаушы тілдерде керігу үрдісі болмаған да, қазақ тілінде жүзеге асқан деп түсінгеніміз абзал» [9].

Өзге де сөз тудырушы аффикстер жүйесінің жазуда бейнелену принципі осы тәрізді. Мысалы, ілік септігінің қазіргі тіліміздегі -ның, -нің, -дың, -дің, -тың, -тің нұсқаларының ішінде инвариант ретінде -ның түрі ғана белгіленеді, П.М. Мелиоранский көрсеткендей түбірге жалғанған қосымша түбірдегі дауысты дыбыс ыңғайымен оқылады: «...в речи простого народа варьирование гласных в суффиксах постоянно соблюдается. Так например, суффикс, изображаемый в письменном языке نَنك (ның) звучит то ның, то нің, то нұң, то нұң и» [10].

Табыс септік жалғаулығы да осы принцип бойынша -ны, -ні түрінде таңбаланып отырған: атны (атты) т.б. Жалпы қосымша, жалғаулардың инвариант принципі бойынша жазылу үрдісі ескі қазақ жазба тілінде XXғ. дейін сақталып келді.

Цитаталық (түпнұсқа) принцип. «Түпнұсқа принципі әліпбиі ұқсас болған жағдайда шеттілдік сөздердің графикалық нұсқасын сол күйінде жазу үшін пайдаланылады» [5].

Бұл принцип бойынша араб және парсы тілінен енген сөздер таңбаланған. Мысалы: жамаға'т, мумкин, хұрмат, шафақат, жумлә (барлығы), алла тағала, дос, хеч, һәм, дұшман т.б.

Жалпы араб және парсы сөздерінің түпнұсқа тұлғасын сақтап таңбалануы араб жазулы дүниелерде XX ғ. басына дейін қолданылып келгені мәлім. Бұның себебін Х. Досмұхамедұлы былай түсіндіреді: «Қазақтың балалары ноғай, сарт мектеп-медреселерінде

оқитын болды. Медреселерде араб-парсы сөздерін өзгертіп айту зор күнәға есептелінетін еді. Молдалар қазақ арасында араб-парсы сөздерін бұлжытпай айтуды жазу арқылы үйрете бастады. ...Сөйтіп араб-парсы сөздерінің көбі бір жағынан Қазан, бір жағынан Бұхара арқылы өзгермей тілімізге кіре бастады» [11].

Қорытынды

Қыпшақ тілді ескерткіштердің орфографиялық жүйесін зерттеу – қазақ тіл біліміндегі тарихи-лингвистикалық бағыттың маңызды салаларының бірі. Бұл ескерткіштерді талдау арқылы біз тек жазу дәстүрінің ерекшеліктерін ғана емес, сонымен бірге қазақ халқының этногенезі мен тілдік дамуының қайнар көздерін айқындаймыз. Мақалада қарастырылған деректер қыпшақ жазба тілінің морфологиялық, фонетикалық және лексикалық жүйесі жайлы құнды мәлімет беріп, оның қазақ тілінің қалыптасуындағы орнын нақтылауға мүмкіндік жасайды.

Зерттеу барысында анықталғандай, қыпшақ ескерткіштерінің жазу жүйесі үш негізгі принципке сүйенеді: фонетикалық, инвариант және цитаталық (түпнұсқа) принцип. Фонетикалық принцип сөйлеу тілінің дыбыстық жүйесін барынша дәл көрсетуге бағытталған. Мысалы, ерін үндестігінің тұрақты сақталуы, дыбыстардың ұяңдануы, қысаң дауыстылардың түсіп қалуы сияқты құбылыстар ауызекі тілдің жазудағы айқын көрінісін танытады. Бұл заңдылықтар қыпшақ жазба мұраларының сөйлеу тіліне жақындығын дәлелдейді және қазақ тіліндегі фонетикалық өзгерістердің тарихи негізін көрсетеді.

Инвариант принципі сөздің түбіріне жалғанатын қосымшалардың бір ғана тұрақты тұлғамен берілуін сипаттайды. Мысалы, көптік жалғауы барлық жағдайда –лар түрінде таңбаланып, оның басқа варианттары жазуда бейнеленбейді. Бұл құбылыс қосымшалардың дыбыстық өзгерістерін назарға алмай, бір нұсқаны сақтау арқылы жазба дәстүрді жеңілдеткенімен, тілдің морфонологиялық жүйесін толық бейнелей алмады. Дегенмен, дәл осы инвариант принципі арқылы түркі тілдеріндегі қосымшалардың тарихи қалыптасуын, олардың фонетикалық алмасу заңдылықтарын байқауға мүмкіндік бар.

Ал цитаталық (түпнұсқа) принцип араб-парсы сөздерін ешбір өзгеріссіз, түпнұсқа графикалық бейнесінде сақтап жазуды көздейді. Мұның басты себебі медреселерде білім алған оқушылардың араб-парсы тілдеріндегі сөздерді бұлжытпай айтуы міндеттелгенімен байланысты болды. Соның нәтижесінде көптеген кірме сөздер қазақ тіліне фонетикалық бейімдеусіз енді. Бұл принцип қазақ тілінің лексикалық құрамына жаңа қабат қосты әрі тілдік-мәдени ықпалдастықтың айғағы болды.

Зерттеу көрсеткендей, қыпшақ тілді ескерткіштердің орфографиялық дәстүрлері қазақтың ескі жазба тіліне айрықша ықпал етті. XV-XIX ғасырларда араб жазуымен жазылған қазақ мәтіндерінің көпшілігі морфологиялық-этимологиялық принципті сақтап отырды. Бұл, бір жағынан, жазуды универсалды сипатқа жеткізіп, әртүрлі халық өкілдерінің бір мәтінді әр тілдік ерекшелігіне сай оқи алуына жағдай жасаса, екінші жағынан, ұлттық тілдің дыбыстық табиғатын бейнелеуді шектеді. Осы құбылыс жөнінде И.А. Батманов мұндай принциптердің артықшылығы мен зиянды жақтарын нақты атап өткен.

Сонымен бірге Б. Әбілқасымовтың еңбектерінде XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап қазақтың сөйлеу және ауызша әдеби тілінің нормалары жазба дәстүрге ықпал ете бастағаны көрсетілген. Бұл кезеңде морфологиялық принциптің әлсіреуі қазақ тілінің ұлттық сипат алу жолындағы табиғи заңдылықтарын айқындады. Жазба тілде халықтық тіл элементтерінің белсенді көрінуі қазақ әдеби тілінің қалыптасуына жол ашты.

Ескі қазақ жазба тілінің құрамындағы араб-парсы сөздерінің молдығы, оғыз-қыпшақ және ұйғыр-караханид әдеби дәстүрлеріне тән белгілердің сақталуы – тарихи-мәдени ықпалдастықтың айқын дәлелі. Дегенмен, мұндай ерекшеліктерге қарамастан, қазақтың сөйлеу тіліндегі табиғи дыбыстық жүйе мен сөз қолданыстар жазба мұраларда жиі кездесіп отырды. Бұл жағдай ескі жазба тілдің халықтық негізден алшақтамағанын, қайта оны белгілі бір деңгейде бейнелеп отырғанын дәлелдейді.

Қорыта айтқанда, қыпшақ тілді ескерткіштердің жазу дәстүрлері қазақ тілінің орфографиялық жүйесінің қалыптасуына, фонетикалық және морфологиялық

зандылықтарының айқындалуына, кірме элементтердің қабылдануына зор ықпал етті. Фонетикалық, инвариант және цитаталық принциптердің сабақтаста қолданылуы қазақ тілінің тарихи дамуындағы жазу мәдениетінің эволюциясын көрсетеді.

Бұл зерттеу қазақ тіл біліміндегі орфография тарихын терең түсінуге, сондай-ақ түркі халықтарының ортақ жазба дәстүрін кешенді қарастыруға бағытталған маңызды қадам болып табылады. Қыпшақ мұраларының орфографиялық жүйесін талдау арқылы қазіргі қазақ тілінің жазу тәжірибесіндегі бірқатар заңдылықтардың тарихи тамыры айқындалады. Сондықтан аталмыш зерттеулерді жалғастыру – түркі тілдерінің тарихи грамматикасын, жазу дәстүрінің эволюциясын және ұлттық тілдердің қалыптасу барысын толық ашуға мүмкіндік береді.

Әдебиеттер

1. Батманов И.А. Фонетическая система современного киргизского языка. – Фрунзе: Киргизиздат, 1946. – 173 с.
2. Әбілқасымов Б. XVIII-XIX ғ.ғ. қазақ әдеби тілінің жазба нұсқалары. – Алматы: Ғылым, 1988. – 144 б.
3. Қазақ совет энциклопедиясы. VI т. – Алматы, 1974. – 654 б.
4. Сыздық Р. Емле және тыныс белгілері. Алматы: Рауан, 1996. – 288 б.
5. Уәлиұлы Н. Қазақ графикасы мен орфографиясының негіздері: Филология ғылым. канд. ғылыми дәрежесін алу үшін дайын. диссертация, 10.02.06 / ҚРБҒМ, А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі ин-ты. – Алматы, 1993. – 162 б.
6. Богородицкий В.А. Введение в татарское языкознание в связи с другими тюркскими языками. – Казань: ТатГосИздат, 1934. – 167 с.
7. Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков (Морфология). – М.: Изд-во АН СССР, 1956. – Ч. 2. – 336 с.
8. Айғабылов А. Қазақ тілінің морфонологиясы. – Алматы, Санат, 1995. – 136 б.
9. Қазақ грамматикасы. – Астана, 2002. – 748 б.
10. Мелиоранский П.М. Краткая грамматика казак-киргизского языка (Фонетика и этимология). – СПб.: Тип.имп. АН, 1894. – Ч. 1. – 72 с.
11. Досмұхамедұлы Х. Аламан. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 176 б.
12. Базарбаева З.М. Түркі тілдерінің қыпшақ тобындағы вокализм жүйесінің тарихи құбылыстары (мақала). – TILTANYM / Тілтаным (А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының ғылыми журналы), 2023. DOI: 10.55491/2411-6076-2023-1-34-43
13. Öztürk A. «The Preparing Background of Kipchak Written Language with Armenian Letters» – Bilig, 2024, (109), PP. 159-175, DOI: 10.12995/bilig.10907.

References

1. Batmanov I.A. Foneticheskaya sistema sovremennogo kirgizskogo yazyka [Phonetic system of the modern Kyrgyz language]. – Frunze: Kirgizizdat, 1946. – 173 p. (in Russian)
2. Abilqasymov B. XVIII-XIX gg. kazakh adebi tilinin zhazba nuskalary [Written sources of the Kazakh literary language of the 18th-19th centuries]. – Almaty: Gylym, 1988. – 144 p. (in Kazakh)
3. Kazakh sovet entsiklopediyasy [Kazakh Soviet Encyclopedia]. Vol. VI. – Almaty, 1974. – 654 p. (in Kazakh)
4. Sydyk R. Emle zhane tyngys belgileri [Spelling and punctuation]. – Almaty: Rauan, 1996. – 288 p. (in Kazakh)
5. Ualyyuly N. Kazakh grafikasi men orfografiyasynyn negizderi [Fundamentals of Kazakh graphics and orthography]. PhD dissertation in Philology, 10.02.06 / Institute of Linguistics named after A. Baitursynuly, MES RK. – Almaty, 1993. – 162 p. (in Kazakh)
6. Bogoroditskiy V.A. Vvedenie v tatarskoe yazykoznanie v svyazi s drugimi tyurkskimi yazykami [Introduction to Tatar linguistics in connection with other Turkic languages]. – Kazan: TatGosIzdat, 1934. – 167 p. (in Russian)

7. Issledovaniya po sravnitelnoi grammatike tyurkskikh yazykov (Morfologiya) [Studies on comparative grammar of Turkic languages (Morphology)]. – Moscow: AN SSSR, 1956. Part 2. – 336 p. (in Russian)
8. Aigabylov A. Kazakh tilinin morfonologiyasy [Morphonology of the Kazakh language]. – Almaty: Sanat, 1995. – 136 p. (in Kazakh)
9. Kazakh grammatikasy [Kazakh Grammar]. – Astana, 2002. – 748 p. (in Kazakh)
10. Melioranskiy P.M. Kratkaya grammatika kazak-kirgizskogo yazyka (Fonetika i etimologiya) [Short grammar of the Kazakh-Kyrgyz language (Phonetics and etymology)]. – St. Petersburg: Imperial Academy of Sciences Press, 1894. Part 1. – 72 p. (in Russian)
11. Dosmukhameduly Kh. Alaman [Alaman]. – Almaty: Ana tili, 1991. – 176 p. (in Kazakh)
12. Bazarbayeva Z.M. Tyurki tillerinin kypshak tobyndagy vokalizm zhuyesinin tarihi kubylystary [Historical phenomena of the vowel system in the Kipchak group of Turkic languages] // TILTANYM. – 2023. – DOI: 10.55491/2411-6076-2023-1-34-43 (in Kazakh)
13. Öztürk A. The Preparing Background of Kipchak Written Language with Armenian Letters [Armenian script Kipchak written language formation background] // Bilig. – 2024. – №109. – P. 159-175. – DOI: 10.12995/bilig.10907

Г.М. Мамырбек

Институт языкознания имени А.Байтурсынова,
050010, Республика Казахстан, г. Алматы, ул. Курмангазы, 29
ORCID: 0000-0002-7399-2122
e-mail: gulfar76@mail.ru

ОРФОГРАФИЧЕСКИЕ ПРИНЦИПЫ КЫПЧАКСКОГО ЯЗЫКА В ТЮРКСКОЙ ПИСЬМЕННОЙ ТРАДИЦИИ

Аннотация. В данной статье комплексно рассмотрена орфографическая система памятников кыпчакского языка в историко-лингвистическом аспекте. В тюркологии язык письменных памятников древнего и средневекового периодов рассматривается не только как исторический источник, но и как важный материал, позволяющий выявить структурные особенности народного языка. В ходе исследования были определены три основных принципа, сформировавшие письменную традицию кыпчакских памятников: фонетический, инвариантный и цитатный (оригинальный). Фонетический принцип заключался в максимально точной передаче в письме особенностей устной речи. В статье приведены конкретные примеры таких явлений, как гармония лабиализации, озвончение согласных и выпадение кратких гласных. Инвариантный принцип отражал процесс сохранения устойчивой морфологической формы: доказано, что вместо множества вариантов аффиксов использовался единый инвариантный тип. Цитатный принцип проявлялся в передаче арабо-персидских заимствований в их оригинальной графической форме.

В качестве источников были рассмотрены такие памятники, как «Codex Cumanicus», «Kitab al-Idrak» Абу Хайяна, «Хусрау и Ширин» Кутба. Установлено, что данные памятники оказали значительное влияние на старый казахский письменный язык и способствовали сохранению в нем элементов народной речи. Научная новизна статьи заключается в комплексном анализе орфографической системы кыпчакского языка в ее взаимосвязи с народной речью. Письменная традиция кыпчакских памятников внесла значительный вклад в осмысление этапов исторического развития казахского языка, особенностей его звуковой системы и процессов формирования национальной специфики.

Ключевые слова: кыпчакский язык, письменный памятник, орфографический принцип, фонетический принцип, инвариантный принцип, цитатный принцип, старый казахский письменный язык.

Г.М. Мамырбек

Institute of linguistics named after A. Baitursynova,
050010, Republic of Kazakhstan, Almaty, 29 Kurmangazy str.
Orcid: 0000-0002-7399-2122
e-mail: gulfar76@mail.ru

ORTHOGRAPHIC PRINCIPLES OF THE KIPCHAK LANGUAGE IN THE TURKIC WRITING TRADITION

Abstract. This article provides a comprehensive historical and linguistic analysis of the orthographic system of Kipchak written monuments. In Turkology, the language of written sources of the ancient and medieval periods is regarded not only as a historical source, but also as valuable material for identifying the structural features of the vernacular. The study identified three main principles that shaped the writing tradition of Kipchak monuments: the phonetic, the invariant, and the citational (original) principles. The phonetic principle aimed at conveying as accurately as possible the features of spoken language in writing. The article presents specific examples of such phenomena as labial harmony, voicing of consonants, and the omission of short vowels. The invariant principle reflected the preservation of stable morphological forms: it was shown that instead of multiple variants of affixes, a single invariant form was consistently used. The citational principle was manifested in rendering Arabic-Persian loanwords in their original graphic form. As the main sources of the research, monuments such as Codex Cumanicus, Abu Hayyan's Kitab al-Idrak, and Qutb's Khosrow and Shirin were analyzed. It was established that these monuments had a significant influence on the old Kazakh written language and contributed to the preservation of elements of the vernacular within it. The scientific novelty of the article lies in the comprehensive analysis of the orthographic system of the Kipchak language in its interrelation with the spoken language. The writing tradition of the Kipchak monuments made a considerable contribution to understanding the stages of the historical development of the Kazakh language, the features of its phonetic system, and the processes of forming its national specificity.

Keywords: kipchak language, written monument, orthographic principle, phonetic principle, invariant principle, citational principle, old Kazakh written language.

Автор туралы мәлімет

Мамырбек Гүлфар Мәжитқызы – филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Қазақстан Республикасы, e-mail: gulfar76@mail.ru, ORCID: 0000-0002-7399-2122.

Сведения об авторе

Мамырбек Гульфар Мажитовна – кандидат филологических наук, ассоциированный профессор, Институт языкознания имени А.Байтұрсынова, Республика Казахстан, e-mail: gulfar76@mail.ru, ORCID: 0000-0002-7399-2122.

Information about the author

Gulfar Mamyrbek – candidate of philological sciences, associate professor, Institute of linguistics named after A. Baitursynov, Republic of Kazakhstan. e-mail: gulfar76@mail.ru, ORCID: 0000-0002-7399-2122.

Редакцияға енуі 01.08.2025

Жариялауға қабылданды 25.09.2025

[https://doi.org/10.53360/3080-3861-2025-3\(3\)-5](https://doi.org/10.53360/3080-3861-2025-3(3)-5)
FTAMP: 16.01.11

Ғ.А. Түсіпбекова, А.А. Жұмағазиева*

Шәкәрім университеті,

071412, Қазақстан Республикасы, Семей қ., Глинка к-сі, 20 А

*ORCID: 0009-0000-8894-2016

*e-mail: anelzhumagazieva09@mail.ru

ҚАЗАҚ ТІЛ БІЛІМІНДЕГІ ГЕНДЕРЛІК ЛИНГВИСТИКАНЫҢ ДАМУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аңдатпа. Бұл мақалада қазақ тіл біліміндегі гендерлік лингвистика саласының даму ерекшеліктері зерттеледі. Гендерлік лингвистика – тіл ғылымының жаңадан қалыптасып келе жатқан саласы ретінде қазақ тілінде әйелдер мен ерлердің тілдік мінез-құлықтарының ерекшеліктерін, гендерлік стереотиптер мен әлеуметтік рөлдерді анықтауды мақсат етеді. Мақаланың негізгі мақсаты – қазақ тіліндегі гендерлік лингвистикалық құбылыстарды анықтап, олардың дамуы мен қазіргі жағдайын зерттеу. Зерттеу барысында қазақ тілінің гендерлік ерекшеліктері мен құрылымдық аспектілері салыстырмалы түрде талданады. Әсіресе, әйелдер мен ерлерге қатысты қолданылатын лексикалық бірліктер, фразеологизмдер мен метафоралар терең талқыланып, олардың тілде қандай рөл атқаратыны, уақыт пен кеңістік бойынша өзгеру динамикасы зерттеледі.